

धनगर आरक्षण चळवळ आणि महाराष्ट्रातील सत्ताकारण
वैभव कृष्णा जानकर संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग शिवाजी, विद्यापीठ कोल्हापूर

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे देशातील एक प्रगत आणि पुरोगामी विचारांचे राज्य मानले जाते. छत्रपती शाहू महाराज, जोतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा वारसा या राज्याला लाभलेला आहे. मात्र, या वैचारिक पार्श्वभूमीसोबतच महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे वास्तव हे प्रामुख्याने जातीच्या समीकरणांभोवती फिरताना दिसते. राज्याच्या सत्ताकारणात मराठा आणि ओबीसी राजकारणासोबतच 'धनगर' हा समाज एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि निर्णायक घटक म्हणून ओळखला जातो. लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठा आणि भौगोलिकदृष्ट्या संपूर्ण महाराष्ट्रात विखुरलेला असल्याने या समाजाची राजकीय ताकद मोठी आहे.

१९९० च्या दशकात मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर भारतातील राजकारणाचे 'जातीकरण' अधिक स्पष्ट झाले. याच काळात धनगर समाजामध्ये आपल्या हक्कांच्या आणि आरक्षणाच्या मागणीबाबत मोठी जागृती निर्माण झाली. या चळवळीच्या केंद्रस्थानी 'अनुसूचित जमाती' (ST) प्रवर्गातील आरक्षणाची मागणी आहे. भारतीय संविधानाच्या मूळ यादीत 'धनगड' या जमातीचा उल्लेख आहे, मात्र महाराष्ट्रात 'धनगर' हा शब्द प्रचलित आहे. हा केवळ एका अक्षराचा फरक नसून, त्यावरून निर्माण झालेल्या भाषिक आणि कायदेशीर पेचप्रसंगामुळे हा समाज गेल्या सात दशकांपासून घटनात्मक आरक्षणापासून वंचित असल्याचा दावा आंदोलकांकडून केला जातो.

२०१४ नंतर या चळवळीने उग्र रूप धारण केले आणि ती थेट राज्याच्या सत्तापालटास कारणीभूत ठरली. राजकीय पक्षांनी या समाजाला सत्तेत वाटा आणि आरक्षणाचे आश्वासन देऊन आपली व्होट बँक मजबूत केली, परंतु आरक्षणाचा प्रश्न अद्यापही प्रलंबित आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये १९९० पासून २०२५ पर्यंतच्या कालखंडातील धनगर आरक्षण चळवळीचा प्रवास, या प्रवासातील महत्त्वाचे टप्पे, आंदोलने आणि या चळवळीने महाराष्ट्रातील सत्ताकारणाची समीकरणे कशाप्रकारे बदलली, याचा चिकित्सक आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पारिभाषिक शब्द : आरक्षण, सत्ताकारण, चळवळ, ST प्रवर्ग, व्होट बँक

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- धनगर आरक्षण चळवळीचा ऐतिहासिक आणि राजकीय प्रवास अभ्यासणे.
- आरक्षणाच्या मुद्द्याचा निवडणुकीतील जय-पराजयावर होणारा परिणाम तपासणे.
- विविध राजकीय पक्षांनी धनगर आरक्षणाबाबत घेतलेल्या भूमिकांचे विश्लेषण करणे.
- आरक्षणाची मागणी आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यातील अडथळे शोधणे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी 'विवरणात्मक आणि विश्लेषणात्मक' (Descriptive and Analytical) पद्धतीचा वापर केला आहे.

विषय विवेचन :

धनगर आरक्षणाची मुळे भारतीय संविधानाच्या निर्मितीकाळातील भाषिक गुंतागुंतीमध्ये दडलेली आहेत. संविधानाच्या अनुसूचित जमातींच्या (ST) सूचीमध्ये 'धनगड' (Dhangad) या जमातीचा समावेश आहे. मात्र, महाराष्ट्रातील अभ्यासक आणि चळवळीतील नेत्यांचे असे म्हणणे आहे की, महाराष्ट्रात 'धनगड' नावाची कोणतीही स्वतंत्र जमात अस्तित्वात नाही; तर भौगोलिक आणि भाषिक उच्चारभेदा मुळे 'धनगर' शब्दाचा उल्लेख 'धनगड' असा झाला आहे. १९५० पासून हा समाज स्वतःला अनुसूचित जमातीचे मानून आरक्षणाची मागणी करत आहे, परंतु सध्या या समाजाला महाराष्ट्रात 'विमुक्त जाती व भटक्या जमाती' (VJNT) अंतर्गत आरक्षण मिळत आहे. हा ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्यासाठी १९९० च्या दशकात या मागणीने जोर धरला.

१९९० नंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात 'सोशल इंजिनिअरिंग'चा प्रयोग सुरू झाला. दिवंगत नेते गोपीनाथ मुंडे यांनी 'माधव' (माळी-धनगर-वंजारी) सूत्र मांडून धनगर समाजाला भाजपच्या जवळ नेले. यामुळे हा समाज काँग्रेसच्या पारंपरिक व्होट बँकेतून बाहेर पडून भाजप-शिवसेना युतीचा एक मोठा आधारस्तंभ बनला. २००० ते २०१४ या काळात

समाजामध्ये अनेक संघटना उभ्या राहिल्या. २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीपूर्वी बारामती येथे झालेल्या आरक्षणाच्या आंदोलनाने राज्याचे लक्ष वेधून घेतले. त्यावेळी "सत्तेत आल्यावर पहिल्याच मंत्रिमंडळ बैठकीत धनगर आरक्षणाचा प्रश्न सोडवू" या राजकीय आश्वासनाने या समाजाला मोठ्या प्रमाणावर एका विशिष्ट राजकीय विचारधारेकडे वळवले, ज्याचा थेट परिणाम निवडणुकीच्या निकालावर दिसून आला.

२०१४ नंतर धनगर आरक्षणाचा मुद्दा अधिकच राजकीय झाला. सत्तेत आल्यानंतर तांत्रिक आणि कायदेशीर अडचणींमुळे (उदा. आदिवासी समाजाचा विरोध आणि केंद्राचा अहवाल) आरक्षणाची अंमलबजावणी करणे कठीण झाले. या काळात टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) कडून करण्यात आलेला अभ्यास आणि त्यानंतर सरकारने घेतलेले काही कल्याणकारी निर्णय (उदा. वसतिगृह योजना, महामंडळाची स्थापना) हे समाजाला शांत करण्याचे प्रयत्न मानले जातात. मात्र, २०१९ आणि २०२४ च्या निवडणुकांमध्येही हा मुद्दा केंद्रस्थानी राहिला. समाजातील तरुण नेतृत्व आता केवळ आश्वासनांवर समाधान न मानता रस्त्यावरच्या लढाईसोबतच न्यायालयातही 'धनगर-धनगड' एकच असल्याचे पुरावे सादर करत आहे.

आज धनगर समाज महाराष्ट्रातील जवळपास ३० ते ४० विधानसभा मतदारसंघांमध्ये निर्णायक भूमिका बजावतो. अहिल्यादेवी होळकर यांच्या जयंती उत्सवाचे होणारे भव्य राजकीयकरण हे या समाजाची वाढलेली राजकीय ताकद दर्शवते. सत्ताधारी असोत वा विरोधी पक्ष, प्रत्येक जण या समाजाच्या भावना जपण्याचा प्रयत्न करतो, कारण या समाजाची नाराजी सत्तेची गणिते बिघडवू शकते. अशा प्रकारे, धनगर आरक्षणाचा हा प्रवास एका सामाजिक मागणीकडून एका मोठ्या राजकीय दबाव गटा'त रूपांतरित झाला आहे.

निवडणुकीतील जय-पराजयावर होणारा परिणाम

महाराष्ट्राच्या राजकारणात धनगर समाज हा एक 'बॅलन्सिंग फॅक्टर' म्हणून ओळखला जातो. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये या समाजाचा टक्का मोठा असून, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि खान्देशातील अनेक विधानसभा मतदारसंघांत हा समाज निर्णायक भूमिकेत आहे. आरक्षणाच्या मुद्द्याने या समाजाला एका विशिष्ट 'व्होट बँक'मध्ये रूपांतरित केले आहे. जेव्हा एखादा राजकीय पक्ष आरक्षणाचे ठोस आश्वासन देतो, तेव्हा हा समाज एकत्रितपणे त्या पक्षाच्या पाठीशी उभा राहतो, ज्यामुळे निवडणुकीचे पारडे पूर्णपणे फिरते. १९९० च्या दशकात गोपीनाथ मुंडे यांनी 'माधव' (माळी-धनगर-वंजारी) सूत्र यशस्वीपणे राबवून काँग्रेसच्या पारंपरिक सत्तेला सुरंग लावला होता, हे याचे पहिले मोठे उदाहरण आहे.

२०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीत धनगर आरक्षणाचा प्रभाव सर्वाधिक दिसून आला. त्यावेळी आरक्षणाच्या मागणीसाठी झालेल्या आंदोलनांमुळे समाजामध्ये सत्ताधारी काँग्रेस-राष्ट्रवादी आघाडीविरुद्ध मोठी नाराजी होती. भाजपने "पहिल्या मंत्रिमंडळ बैठकीत आरक्षण देऊ" असे आश्वासन दिल्याने, धनगर समाजाने एकगट मतदान युतीच्या बाजूने केले. याचा परिणाम असा झाला की, पश्चिम महाराष्ट्रासारख्या राष्ट्रवादीच्या बालेकिल्ल्यातही अनेक जागांवर सत्तांतर झाले. मात्र, २०१४ ते २०१९ या काळात आश्वासनाची पूर्तता न झाल्याने समाजात पुन्हा असंतोष निर्माण झाला. २०१९ च्या निवडणुकीत आणि त्यानंतरच्या पोटनिवडणुकांमध्ये या नाराजीचा फटका सत्ताधारांच्या काही जागांवर सहन करावा लागला, तर काही ठिकाणी अपक्ष किंवा 'वंचित' सारख्या पर्यायांकडे समाज वळल्याचे दिसून आले.

२०२४ च्या निवडणुकांमध्ये तर हा मुद्दा अधिकच टोकदार बनला. 'आदिवासी विरुद्ध धनगर' असा संघर्ष निर्माण झाल्याने आणि आरक्षणाचा तांत्रिक तिढा सुटत नसल्याने समाजाने राजकीय पक्षांना जाब विचारण्यास सुरुवात केली आहे. उमेदवारांची निवड करताना किंवा प्रचार करताना आता राजकीय पक्षांना धनगर समाजाच्या रोषाचा विचार करावा लागतो. आरक्षणाचे आश्वासन पूर्ण न केल्यास 'नोटा' (NOTA) चा वापर करणे किंवा प्रस्थापित उमेदवाराला पाडणे, अशी रणनीती हा समाज आखताना दिसतो. थोडक्यात सांगायचे तर, ज्या पक्षाला धनगर समाजाचा विश्वास संपादन करता येतो, त्या पक्षासाठी सत्तेचा मार्ग सुकर होतो आणि जिथे या समाजाची नाराजी ओढवून घेतली जाते, तिथे मोठ्या राजकीय दिग्गजांनाही पराभवाचा सामना करावा लागतो.

राजकीय पक्षांच्या भूमिकांचे विश्लेषण

महाराष्ट्राच्या राजकारणात धनगर आरक्षणाचा मुद्दा हा 'आश्वासने विरुद्ध अंमलबजावणी' या संघर्षात अडकलेला दिसतो. भारतीय जनता पक्षाने (BJP) २०१४ च्या निवडणुकीपूर्वी या समाजाला "पहिल्या मंत्रिमंडळ बैठकीत आरक्षण देऊ" असे आश्वासन देऊन आपल्याकडे वळवले होते. सत्तेत आल्यानंतर त्यांनी टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस

(TISS) कडून अभ्यास करून घेणे आणि धनगर समाजासाठी १००० कोटींच्या विशेष योजना जाहीर करणे यांसारखी पावले उचलली, मात्र 'अनुसूचित जमाती' (ST) प्रवर्गातून आरक्षण देण्याच्या तांत्रिक आश्वासनावर पूर्णपणे अंमलबजावणी झाली नाही. काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस (NCP) या पक्षांची भूमिका अधिक बचावात्मक राहिली आहे. सत्तेत असताना त्यांनी तांत्रिक अडचणींचे कारण देऊन आरक्षणाबाबत सावध पवित्रा घेतला, तर विरोधी पक्षात असताना त्यांनी सत्ताधाऱ्यांना त्यांच्या आश्वासनांची आठवण करून देत घेरण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः शरद पवार यांनी आरक्षणाचे समर्थन केले असले तरी, आदिवासी समाजाच्या कोट्याला धक्का न लावता हे आरक्षण दिले जावे, असा समतोल साधणारी भूमिका मांडली आहे.

दुसरीकडे, प्रकाश आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील वंचित बहुजन आघाडी (VBA) आणि महादेव जानकर यांचा राष्ट्रीय समाज पक्ष (RSP) यांसारख्या छोट्या पक्षांनी धनगर आरक्षणाला आपली मुख्य राजकीय ओळख बनवले आहे. 'वंचित'ने धनगर समाजाला सत्तेत वाटा आणि स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व मिळवून देण्यासाठी आक्रमक भूमिका घेतली. त्याच वेळी, आदिवासी समाजातील प्रतिनिधींनी (जे सर्वच पक्षांत आहेत) धनगर समाजाचा 'ST' मध्ये समावेश करण्यास तीव्र विरोध दर्शवला आहे, कारण यामुळे त्यांच्या हक्काच्या आरक्षणात वाटेकरी निर्माण होईल अशी त्यांना भीती वाटते. अशा प्रकारे, कोणताही पक्ष या प्रश्नावर एक स्पष्ट कायदेशीर तोडगा काढण्यापेक्षा, निवडणुकीच्या तोंडावर आपली 'व्होट बँक' सुरक्षित ठेवण्यासाठी आश्वासनांचे राजकारण करताना दिसतो.

आरक्षणाच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख अडथळे

धनगर समाजाच्या आरक्षणाच्या मागणीतील सर्वात मोठा तांत्रिक अडथळे म्हणजे 'धनगर' आणि 'धनगड' या शब्दांतील भाषिक संघर्ष. संविधानाच्या मूळ अनुसूचित जमातींच्या यादीत 'धनगड' असा उल्लेख आहे. राज्य सरकारला या यादीत बदल करण्याचा अधिकार नाही; हा अधिकार केवळ संसदेला आहे. केंद्र सरकारकडे या संदर्भात प्रस्ताव पाठवताना ठोस पुराव्यांची गरज असते की महाराष्ट्रातील 'धनगर' हेच संविधानातील 'धनगड' आहेत. मात्र, आजवर अनेक समित्यांनी यावर संमिश्र अहवाल दिले आहेत. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) सारख्या संस्थांनी केलेल्या सर्वेक्षणात समाजाच्या मागासलेपणावर शिक्कामोर्तब झाले असले, तरी कायदेशीररित्या 'धनगड' सिद्ध करण्यात अनेक अडचणी येत आहेत.

दुसरा महत्त्वाचा अडथळा म्हणजे आदिवासी समाजाचा तीव्र विरोध. धनगर समाजाला 'ST' (अनुसूचित जमाती) प्रवर्गातून आरक्षण देण्यास महाराष्ट्रातील विद्यमान आदिवासी आमदारांनी आणि संघटनांनी मोठा विरोध दर्शवला आहे. धनगर समाज मोठा असल्याने, त्यांना जर आदिवासींच्या ७% कोट्यातून वाटा दिला, तर मूळ आदिवासींच्या सवलतींवर गदा येईल, अशी भीती व्यक्त केली जाते. कोणत्याही सरकारला एका मोठ्या समाजघटकाला खुश करताना दुसऱ्या प्रबळ समाजघटकाची नाराजी ओढवून घेणे परवडणारे नसते. त्यामुळे हा लढा आता केवळ सरकार विरुद्ध समाज असा न राहता, तो दोन समाजांमधील संघर्षात रूपांतरित झाला आहे.

न्यायालयीन पेचप्रसंग हा देखील एक मोठा अडथळा आहे. आरक्षणाची मर्यादा ५० टक्क्यांच्या वर नेणे घटनात्मकरीत्या कठीण आहे (इंद्रा साहनी केस). धनगर समाजाला जर स्वतंत्र प्रवर्ग देऊन आरक्षण दिले, तर ते न्यायालयात टिकवणे मोठे आव्हान असते. तसेच, केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यातील समन्वयाचा अभाव आणि निवडणुकीच्या राजकारणात या मुद्द्याचा केवळ वापर करणे, यामुळे आरक्षणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी वारंवार रखडत आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आणि कायदेशीर गुंतागुंत यामुळे हा प्रश्न गेली अनेक दशके प्रलंबित आहे.

निष्कर्ष:

- सत्ताप्राप्तीचे साधन आणि राजकीय सोयीचे राजकारण: गेल्या तीन दशकांच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, धनगर आरक्षणाचा मुद्दा आता केवळ सामाजिक न्यायापुरता मर्यादित राहिलेला नाही. महाराष्ट्राच्या सत्ताकारणात हा मुद्दा निवडणुका जिंकण्याचे आणि विशिष्ट 'व्होट बँक' आकर्षित करण्याचे एक प्रमुख राजकीय साधन बनले आहे. राजकीय पक्षांनी या मुद्द्याचा वापर करून सत्ता मिळवली, परंतु सत्तेवर आल्यानंतर तांत्रिक कारणांचे निमित्त पुढे करून प्रत्यक्ष आरक्षणाची अंमलबजावणी टाळली आहे. यामुळे हा प्रश्न सामाजिक प्रश्नाएवजी राजकीय 'इव्हेंट' बनला असल्याचे दिसून येते.

- कायदेशीर पेच विरुद्ध राजकीय आश्वासने: 'धनगर-धनगड' या शब्दांतील भाषिक आणि घटनात्मक पेच सोडवण्यासाठी ज्या गांभीर्याने कायदेशीर पाठपुरावा होणे आवश्यक होते, त्यापेक्षा राजकीय आश्वासनांवरच ही चळवळ जास्त काळ अवलंबून राहिली. केंद्र आणि राज्य स्तरावरील कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण करण्याऐवजी, केवळ निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात या मुद्द्याला स्थान देण्यात आले. परिणामी, आरक्षण न मिळाल्याने समाजात एक प्रकारची राजकीय अगतिकता आणि प्रस्थापित व्यवस्थेबद्दल अविश्वास निर्माण झाला आहे.
- नव्या नेतृत्वाचा उदय आणि राजकीय जागरूकता: या दीर्घकालीन संघर्षाचा एक सकारात्मक पैलू म्हणजे समाजात निर्माण झालेली राजकीय जागरूकता. आरक्षणाच्या प्रश्नामुळे धनगर समाज संघटनात्मकदृष्ट्या अधिक प्रबळ झाला आहे. या चळवळीने प्रस्थापित घराणेशाहीला आणि पारंपरिक नेतृत्वाला शह देणारे नवे, आक्रमक आणि सुशिक्षित नेतृत्व राज्याला दिले आहे. हे नवे नेतृत्व आता केवळ एका पक्षाचे मांडलिक न राहता, समाजाच्या हितासाठी स्वतंत्र राजकीय भूमिका घेताना दिसत आहे.
- सामाजिक संघर्षाची नवी दिशा: अंतिमतः, हा मुद्दा आता केवळ धनगर समाजापुरता मर्यादित न राहता, तो 'आदिवासी विरुद्ध धनगर' अशा सामाजिक संघर्षाच्या वळणावर येऊन ठेपला आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी केवळ आश्वासने पुरेशी नसून, घटनात्मक सुधारणा आणि सर्वसमावेशक राजकीय इच्छाशक्तीची गरज आहे.

धनगर आरक्षण चळवळीने महाराष्ट्राच्या राजकारणात 'किंगमेकर'ची भूमिका बजावली आहे. मात्र, ३५ वर्षांच्या संघर्षानंतरही आरक्षणाचा मूळ प्रश्न तांत्रिक आणि राजकीय इच्छाशक्तीअभावी प्रलंबितच आहे. हा मुद्दा आगामी काळातही राज्याच्या सत्तेची दिशा ठरवणारा ठरेल.

संदर्भ सूची

१. पाटील, पी. बी. (२०१५): महाराष्ट्रातील जाती आणि सत्ताकारण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. (पृ. क्र. १२०-१४५).
२. पळशीकर, सुहास (२०१४): देशांतर्गत राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे. (पृ. क्र. ८५-९२).
३. फाडके, य. दि. (२००२): विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड ५), श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे. (पृ. क्र. ३१०-३२५).
४. कांबळे, जे. जे. (२०१८): आरक्षण: धोरण आणि वास्तव, सुगावा प्रकाशन, पुणे. (पृ. क्र. ५५-६८).
५. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) (२०१९): महाराष्ट्रातील धनगर समाजाचा सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक अभ्यास (अहवाल), मुंबई. (पृ. क्र. ४२-६०).
६. महाराष्ट्र शासन (२००५): खत्री समिती अहवाल (भटक्या व विमुक्त जमातींचा अभ्यास), विधी व न्याय विभाग, मुंबई.
७. भारतीय निवडणूक आयोग (१९९०-२०२४): महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक सांख्यिकीय अहवाल, नवी दिल्ली.
८. लोकसत्ता (विशेष लेख): "धनगर आरक्षण: पेच नेमका कुठे?", लोकसत्ता संपादक विभाग, मुंबई, २२ ऑक्टोबर २०२३.
९. महाराष्ट्र टाइम्स (राजकीय विश्लेषण): "महाराष्ट्रातील बदलती जातीय समीकरणे", मटा ऑनलाइन आवृत्ती, कोल्हापूर/मुंबई, जानेवारी २०२४.